

121STE JAARGANG - 2020 | 2 (MEI - AUGUSTUS)

volks- kunde

TIJDSCHRIFT OVER
DE CULTUUR VAN HET
DAGELIJKS LEVEN

ISSN 0042-8523

Uitgegeven met steun van de
Vlaamse overheid,
de Universitaire Stichting van België,
het Vera Himlerfonds en Musea
en Erfgoed Antwerpen vzw

Redactie: drs. Paul Catteeuw (redactiesecretaris; Kontich),
dr. Sophie Elpers (Arnhem), prof. dr. Hans Geybels (Leuven),
prof. dr. Marc Jacobs (Brugge), dra. Jorijn Neyrinck (Brugge),
dr. Maarten Larmuseau (Kessel-Lo), dra. Hilde Schoefs (Bilzen),
prof. dr. Annick Schramme (Berchem),
em. prof. dr. Stefaan Top (eindredacteur; Rotselaar),
dr. Albert van der Zeijden (Egmond aan Zee), dra. Els Veraverbeke (Gent),
prof. dr. Johan Verberckmoes (Heverlee)
Verantwoordelijke uitgever: dr. Jur. Paul Peeters ('s-Gravenwezel/Schilde),
lic. Sigrid Peeters (Oelegem/Ranst)

Adressen

Redactie: J.B. Reykerslaan 28, 2550 Kontich, redactie@volkskunde.be
Beheer-Uitgeverij: vzw Centrum voor Studie en Documentatie,
Gillès de Pélichylei 97, 2970 's-Gravenwezel (Schilde), info@volkskunde.be

Jaarabonnement

Voor België: € 24,00 – buiten België € 30,00
Voor nummers buiten abonnement: info@volkskunde.be

Het tijdschrift *Volkskunde* werd opgericht in 1888 door August Gittée en Pol De Mont. Alfons De Cock werd redacteur in 1894. Hij overleed in 1921. Van 1914 tot 1920 hield *Volkskunde* op te verschijnen. Daarna berustte de leiding bij Victor de Meyere, vanaf 1936 bijgestaan door Jan de Vries. Na het overlijden van De Meyere (1938) hebben J. de Vries, M. De Meyer, P.J. Meertens en K.C. Peeters het tijdschrift voortgezet samen met de professoren J. Gessler (Leuven) en P. de Keyser (Gent). De nieuwe reeks begon met de 43e jaargang (1940-41). De redactie bestond in 1966 (67e jaargang) uit C.C. van de Graft, H. Jamar, P. Lindemans, P.J. Meertens, M. De Meyer, K.C. Peeters, W. Roukens en H. Stalpaert; vanaf de 73e jaargang (1972) aangevuld door J. Theuwissen en J.J. Voskuil. Na het overlijden van K.C. Peeters (1975) werd, vanaf de 77e jaargang (1976), de redactie geleid door J. Theuwissen en S. Top en dit tot 2008. Tot en met 2011 was S. Top eindredacteur en redactiesecretaris. Vanaf 2012 is alleen nog sprake van de redactie, die samengesteld is zoals hierboven vermeld.

Immaterieel erfgoed in een superdiverse omgeving

Ondernemers, vrijwilligers en culturele organisaties als ‘custodians’

Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland doet onderzoek naar (het borgen van) immaterieel erfgoed in een superdiverse context. Hieronder volgt het verslag van een verkenning in Rotterdam, Utrecht en Arnhem, waarin de beheerdersrollen van een drietal uiteenlopende groepen beschreven wordt: de immaterieel erfgoedgemeenschappen, de ondernemers in een superdiverse wijk en tenslotte culturele instellingen, die als middelaar kunnen (en willen) optreden.

In Nederlandse steden is in toenemende mate een superdiverse samenleving zichtbaar: wijken of stadsdelen als de West-Kruiskade in Rotterdam en de Indische buurt in Amsterdam tellen soms wel meer dan 160 etniciteiten en een meerderheidsgroep ontbreekt: diversiteit is de norm. Dit betekent ook een grote verscheidenheid aan cultuuruitingen: van Chinees Nieuwjaar tot Koningsdag en van Kopro Beki tot de Indische rijsttafeltraditie. Het zijn allemaal vormen die opgenomen zijn in de Inventaris of het Netwerk Immaterieel Erfgoed Nederland.

De grootste groepen etnische minderheden in Nederland komen of hebben voorouders uit de voormalige koloniën Suriname en Indonesië, of zijn (nazaten van) gastarbeiders uit Marokko en Turkije, die in de jaren zestig naar Nederland kwamen. Maar de diversiteit in Nederland is veel groter dan alleen deze groepen, en ook binnen de groepen migranten zijn grote verschillen te zien. Steven Vertovec muntte in 2007 de term superdiversiteit, wat staat voor een groeiende diversiteit (in de diversiteit) en het ontbreken van een meerderheidsgroep.¹ Het Kenniscentrum gebruikt de term om de uitdagingen van de huidige etnische en culturele diversiteit in de meeste grote steden van Europa te benoemen.² Een voorbeeld van deze diversiteit (in diversiteit): in Nederland wonen 160.000 hindoestanen van Surinaamse komaf. De eerste generatie groeide op in Suriname en emigreerde rond 1975 naar Nederland. Hun kinderen zijn geboren en getogen in Nederland. Er is echter nog een extra laag. Na de afschaffing van de slavernij in 1863 werden in India contractarbeiders geronseld om in de Nederlandse kolonie Suriname te komen werken. Er zijn in de afgelopen 150 jaar daarom twee migratiegolven

1 S. Vertovec, ‘Super-diversity and its implications’, *Ethnic and Racial Studies* 30, 2007, p. 1024-1054. <https://doi.org/10.1080/01419870701599465>

2 Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland, *Kennisagenda 2017-2010. Immaterieel erfgoed als proeftuin voor een mondialiserende wereld*. Arnhem, 2017.

Afb. 1: Chinees Nieuwjaar in Rotterdam wordt onder meer gevierd op de West-Kruiskade.

geweest binnen deze etnische groep. Ook bij andere migrantengroepen zijn vergelijkbare voorbeelden te geven.

Vaak wonen migrantengroepen in grote steden in specifieke wijken, die vaak in sociaaleconomisch opzicht worden aangeduid als 'probleemwijken'. Wanneer mensen uit diverse culturen samenwonen, kunnen ze elkaar beïnvloeden. Een gevolg hiervan kan zijn dat er hybride vormen van (immaterieel) cultureel erfgoed ontstaan. Zo hebben Chinees Nieuwjaar in Amsterdam en Koningsdag in een superdiverse wijk als Lombok in Utrecht hun eigen verschijningsvorm, die beïnvloed is door de diversiteit in de omgeving. Voor het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland zijn processen rond immaterieel erfgoed in een superdiverse omgeving een focuspunt. Immaterieel erfgoed en superdiversiteit vormt een van de vijf onderzoekslijnen in de in 2017 gepresenteerde Kennisagenda.³ In de onderzoekslijn staan de volgende vragen centraal: Wat is het immaterieel erfgoed van een superdiverse samenleving? Wat is de rol van immaterieel erfgoed in een superdiverse gemeenschap? Hoe wordt het uitgewisseld en hoe borg je het? De focus in dit artikel ligt op afgeleide vragen als: Hoe wordt het immaterieel erfgoed in een superdiverse omgeving beleefd en geborgd? Wie werpen zich op als beheerders ('custodians')? In hoeverre ontstaan er hybride vormen van immaterieel erfgoed? Om deze vragen te beantwoorden, zijn in Rotterdam, Arnhem en Utrecht onderzoeken en verkenningen gedaan naar drie verschillende vormen van borging van immaterieel erfgoed in een superdiverse omgeving. De gehanteerde onderzoeksmethode en de drie onderzoeksgebieden worden eerst kort besproken. Vervolgens komen, in relatie tot de bovengenoemde vragen, de

3 Ibidem.

verschillen en overeenkomsten tussen de gebieden aan bod en tot slot volgen enkele conclusies en gedachten over vervolgonderzoek.

Onderzoekscontext en onderzoeksmethoden

Er zijn drie stedelijke gebieden gekozen waarin sprake is van superdiversiteit of verhoogde diversiteit: de West-Kruiskade (Rotterdam), Malburgen (Arnhem) en Leidsche Rijn (Utrecht).

Rotterdam

Rotterdam is wat het aantal inwoners betreft, ruim 650.000, de tweede stad van Nederland. Een havenstad met een grote diversiteit: 48,8% van de bevolking is autochtoon en 38,6% van de inwoners heeft een niet-westerse⁴ achtergrond.⁵ In deze stad wordt ingezoomd op de West-Kruiskade, een superdiverse wijk met meer dan 160 etniciteiten waar met name ondernemers een belangrijke rol spelen in de beleving en borging van immaterieel erfgoed. Aanvankelijk speelde ook de gemeente een belangrijke rol door de Alliantie West-Kruiskade op te richten, een organisatie die zich in moest zetten om de criminaliteit en sociale problematiek in de wijk aan te pakken.

Arnhem

Arnhem is een middelgrote stad in het oosten van Nederland met ruim 160.000 inwoners. 67,6% van de inwoners is autochtoon, 20,5% heeft een niet-westerse achtergrond. Er zijn echter wijken waar meer dan de helft van de inwoners een niet-westerse achtergrond heeft, bijvoorbeeld de wijk Malburgen. Onder de ruim 10.000 inwoners zijn 120 verschillende etniciteiten.⁶ Dit maakt de wijk anders dan veel andere Arnhemse wijken waar vaak meer dan 80% van de inwoners autochtoon is. In Malburgen staat de Multiculturele Werkgroep Ashna centraal. Het is een groep Hindoestaanse Nederlanders met wortels in India en Suriname. Ashna komt wekelijks samen in een buurcentrum in Malburgen.

Utrecht

Utrecht is de vierde stad van Nederland met bijna 358.000 inwoners. De verhouding tussen autochtonen (64,8%) en inwoners met een niet-westerse achtergrond (23,4%) is vergelijkbaar met Arnhem. De nieuwe en snelgroeivende Utrechtse wijk Leidsche Rijn is op weg om een superdiverse wijk te worden. Er wonen bijna 39.000 mensen, waarvan 40% een niet-westerse achtergrond heeft.⁷ Bovendien grenst de wijk aan Lombok, een van de meeste diverse

4 Mensen uit of met (voor)ouders uit Indonesië vormen een relatief grote migrantengroep in Nederland. Zij vallen in de statistieken echter in de categorie migranten met een westerse achtergrond.

5 <https://allecijfers.nl/gemeente/rotterdam/>

6 <https://www.rozet.nl/rozet-in-de-wijk/malburgen/>. Hier spreekt men over nationaliteiten in plaats van etniciteiten.

7 <https://allecijfers.nl/ranglijst/hogste-percentages-allochtonen-van-wijken-in-utrecht/>

wijken in Utrecht. In Leidsche Rijn dient het Cultureel stadslab RAUM als casus. Het is een organisatie die het stadsleven van de toekomst samen met de inwoners vorm wil geven. RAUM is ontstaan uit een co-creatie sessie. Culturele organisaties, bewoners en ondernemers uit de wijk en stad dachten mee over de vraag wat er met het braakliggende terrein, Berlijnplein, kon worden gedaan. Het resultaat was RAUM. De gemeente Utrecht is medefinancier van de organisatie.⁸

Dataverzameling

Dit artikel is hoofdzakelijk gebaseerd op interviews, observaties en desktop research. De manier waarop de drie gebieden zijn onderzocht, verschilt met name in de kwantiteit aan verzamelde gegevens. De West-Kruiskade stond aan de wieg van de onderzoekslijn rond superdiversiteit en is het meest uitvoerig onderzocht. Er zijn artikelen⁹ verschenen, er is een internationale conferentie georganiseerd¹⁰ en een onderzoeksrapport¹¹ verschenen. Hiervoor zijn diverse stakeholders geïnterviewd en bijeenkomsten georganiseerd en geobserveerd, waaruit ook in dit artikel wordt geput.

De onderzoeken in Arnhem en Utrecht moeten worden gezien als eerste verkenningen. Om een breder beeld te krijgen van het immaterieel erfgoed in superdiverse wijken in Arnhem is een expertmeeting belegd met cultuurmakelaars en sociaal werkers. Vervolgens is de wijk Malburgen en de Hindoestaanse gemeenschap gekozen om verder te volgen. Er zijn interviews afgenomen met vier oudere vrijwilligers van werkgroep Ashna, een pandit (hindoeïstische Brahmaan) en een jonge vrouw (34 jaar). Deze jonge vrouw was op een van de vrijdagavonden uitgenodigd om deel te nemen aan het jongerenpanel. Daarnaast is er participatief geobserveerd bij twee vrijdagavondbijeenkomsten van de werkgroep. Een derde avond, de Holi-viering in maart, is helaas afgelast omwille van COVID-19. In Utrecht zijn twee programmamakers van cultureel stadslab RAUM geïnterviewd en is participatief geobserveerd tijdens de buurtborrel die in november 2019 in het teken stond van Divali. In verband met de uitbraak van COVID-19 zijn andere bijeenkomsten afgelast en daarom geen verdere observaties gedaan.

8 <https://raumutrecht.nl/info/>

9 A. van der Zeijden, "Super-diversity" and the Changing Face of Intangible Cultural Heritage', *International Journal of Intangible Heritage* 12, 2017, p. 30-34. https://www.immaterieelerfgoed.nl/image/2019/1/31/superdiversity_and_the_changing_face_of_ich_2017_a_vander_zeijden.pdf.

A. van der Zeijden, 'Intangible heritage as dialogue and as contestation. West-Kruiskade, Rotterdam and the changing face of memory', *Jahrbuch für Europäische Ethnologie: Die Niederlande Dritte Folge* 12, 2017, p. 111-125.

10 International conference: 'Urban Cultures, Superdiversity and Intangible Heritage'. Utrecht, 15 & 16 februari 2018.

11 M. Beijering, 'Het immaterieel erfgoed van de West-Kruiskade. Hoe om te gaan met immaterieel erfgoed in een superdiverse omgeving - een verkennend onderzoek naar de situatie in Rotterdam -', Website Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (2019). https://www.immaterieelerfgoed.nl/image/2019/8/29/2019_08_26_onderzoeksrapport_immaterieel_erfgoed_in_een_superdiverse_omgeving.pdf

De grote etnische diversiteit in alle drie de gebieden is een overeenkomst, maar er zijn ook veel verschillen tussen de gebieden. Vanuit drie invalshoeken wordt gekeken naar beleving en borging van immaterieel erfgoed in een superdiverse samenleving: ondernemers, erfgoedvrijwilligers en culturele makelaars. Deze verschillende perspectieven maken het interessant om te analyseren welke verschijningsvormen er zijn en welke processen er spelen rond immaterieel erfgoed in een superdiverse omgeving.

Etnische feesten en eetcultuur

In alle drie de gebieden zijn festiviteiten de meest prominente uitingsvorm van het immaterieel erfgoed. Op de West-Kruiskade de vieringen van Chinees Nieuwjaar en Ketu Koti; in Leidsche Rijn Amazigh (Berbers) Nieuwjaar en Divali; en in Malburgen Divali en Holi Phagwa. Bij deze vieringen worden vaak ook traditionele gerechten geserveerd en horen specifieke dansen, muziek en liederen. Zo speelt de ‘chautal’¹² een belangrijke rol bij de Holi-viering in Malburgen en zijn er bij Ketu Koti verschillende optredens. Met name op de West-Kruiskade spelen de eettradities de grootste of in ieder geval de meest zichtbare rol. Eet- en drinkgelegenheden met een grote diversiteit aan keukens domineren het straatbeeld. Kenmerkend voor de West-Kruiskade is ook dat het immaterieel erfgoed in de publieke ruimte wordt beleefd. Hierin verschilt het vooral met de beleving van het immaterieel erfgoed in Malburgen. Daar vinden de activiteiten plaats in een buurtcentrum, dat niet erg zichtbaar is in het straatbeeld. De groepen die op verschillende avonden in het buurtcentrum actief zijn, zijn ook nauwelijks aanwezig tijdens evenementen van andere groepen. Asha vormt een hechte gemeenschap, die elke vrijdagavond samen activiteiten onderneemt van samen liederen zingen tot kaartspelen. In het verleden werden ook taalcursussen Hindi gegeven. Nu niet meer en ‘dat is jammer’, stelt werkgroeplid Lien Bhansing, ‘want taal verbindt. Als je de taal hebt, dan heb je de cultuur’ (interview voorjaar 2020). Ondanks de grote verschillen tussen een nieuwe wijk als Leidsche Rijn en een oude wijk als de West-Kruiskade in het hart van Rotterdam, is de verschijningsvorm van het immaterieel erfgoed vergelijkbaar. De activiteiten in Leidsche Rijn vinden plaats op het Berlijnplein, een gebied in ontwikkeling tussen de wijk Leidsche Rijn en het Amsterdam-Rijnkanaal. Het kanaal scheidt Leidsche Rijn van de Lombok en Oog in Al, twee wijken waar de programmamakers van RAUM ook pogen ontmoetingen tot stand te brengen. Het immaterieel erfgoed, in de vorm van etnische feesten en diverse activiteiten die een relatie hebben met de etnische groep, wordt op het Berlijnplein dan ook beleefd in de openbare ruimte. Ook de eetcultuur van de etnische groep krijgt een belangrijke plek in het dagprogramma. De maaltijd is bovendien het moment waarop het grootste aantal wijkbewoners het plein bezoeken. Omdat het Berlijnplein niet midden in de wijk of het stadscentrum ligt, lijkt de beleving van het immaterieel erfgoed hier minder bepalend voor de identiteit van de wijk dan bij de West-Kruiskade het geval is.

12 Hindoestaanse muziek, die vooral wordt gespeeld tijdens Holi.

De beheerders van het erfgoed en hun motieven

Een belangrijk verschil tussen de drie gebieden is de groep die zich opwerpt als beheerder en de motieven die deze groep daarvoor gebruikt. Te beginnen bij de Multiculturele Werkgroep Ashna, die in zekere zin staat voor de min of meer 'klassieke' erfgoedgemeenschap. In de superdiverse wijk Malburgen komt deze groep elke vrijdagavond samen voor allerlei activiteiten: van bloemschikken en kaartavonden tot een boekpresentatie over het erfgoed van de Hindoestanen in Suriname en Nederland en het samen vieren van festiviteiten als Holi Paghwa en Divali. De situatie van Ashna is vergelijkbaar met veel andere erfgoedgemeenschappen. De meeste erfgoedbeoefenaren zijn oudere vrijwilligers. In dit geval eerste generatie Surinaamse-Hindoestanen, die het erfgoed uit hun vaderland (en India) levend wil houden en door wil geven aan de (klein)kinderen, de generatie die opgroeit in een land waar de hindoestaanse cultuur minder prominent aanwezig is. De ouderen zijn opgegroeid in Suriname en rond de onafhankelijkheid van Suriname (1975) naar Nederland gekomen. In Suriname is ongeveer dertig procent van de bevolking hindoestaans. Ter vergelijking: in Nederland wonen 160.000 hindoestanen, grofweg één procent van de totale bevolking. De meeste hindoestanen zijn woonachtig in Den Haag en Rotterdam. Hier zijn ook grote vieringen van Holi en Divali; in Den Haag zelfs in een groots stadspark, met gemeentelijke subsidie. Het doel achter de subsidie was om de sociale cohesie te bevorderen. Terug naar Arnhem. Bij Ashna wordt veel waarde gehecht aan het wekelijks samenkomen. Via de tussenorganisatie Stichting Rijnstad ontvangt Ashna een subsidie van de gemeente. 'We schrijven een projectplan en krijgen vervolgens geld van Rijnstad. Achteraf moeten we dan de bonnetjes overhandigen', legt een van de vrijwilligers uit. Een andere vorm van ondersteuning is de locatie waar Ashna gebruik van kan maken. Voor vrijwilliger Lien Bhansing was dit een bewuste keuze: 'Ik zei tegen Stichting Rijnstad dat ik liever een zaal wil dan een jaarlijkse subsidie. Dat heb ik toen uit onderhandeld.' Bhansing vertelt verder over het belang van samenkomen en verbinding: 'Samuday¹³ is belangrijk. Een vereniging is belangrijk, zeggen we hier altijd. Een society waar je op terug kunt vallen. Waar je dingen terug kan zoeken, waar je dingen terug kan vinden.' Ashna bestaat ondertussen 25 jaar en de vrijwilligers vertellen trots over de waarde die de werkgroep heeft, onder meer doordat er andere organisaties uit zijn ontstaan, bijvoorbeeld muziek- en dansgroepen.

In Rotterdam zijn er andere beheerders zichtbaar. De West-Kruiskade is zoals aangehaald een straat vol winkels en restaurants. De verschillende ondernemingen kleuren het beeld van de straat. Een aantal etnische ondernemers die zich verbonden voelen aan een specifieke vorm van immaterieel erfgoed, zijn in de West-Kruiskade dan ook de beheerders, of in UNESCO-termen, 'custodians'. Het immaterieel erfgoed van de West-Kruiskade is mede op initiatief van deze ondernemers opgenomen in het Netwerk Immaterieel Erfgoed, een overzicht van immaterieel erfgoed, dat door mensen online is aangemeld. Bijzonder aan deze aanmelding is dat

13 Gemeenschap in Hindi.

het gaat om verschillende immaterieel erfgoeduitingen, die als geheel zijn aangemeld. De erfgoedgemeenschap geeft aan dat de 'wisselwerking tussen de specifieke plek en de specifieke bevolkingssamenstelling van West-Kruiskade de tradities een speciale context geven.'¹⁴ Op de West-Kruiskade is aanvankelijk een duidelijke rol geweest voor de gemeente Rotterdam bij het faciliteren van het immaterieel erfgoed. In 2009 had de West-Kruiskade een slechte naam, onder meer wegens drugsproblematiek en onveiligheid. Woonstad Rotterdam, de gemeente, deelgemeente en de ondernemingsvereniging besloten de problemen samen aan te pakken in de Alliantie West-Kruiskade. De Alliantie had een verbindende rol tussen ondernemers, mensen met ideeën voor de wijk en de gemeente. Met name belangrijk was de overlegstructuur die de Alliantie bood en in Toko 51 een fysieke ruimte om samen te komen.¹⁵ Het aanpakken van de problematiek ging gepaard met nieuwe kansen voor de West-Kruiskade, die onder andere in het toerisme werden gezocht, het zogenoemde etnisch toerisme.¹⁶ Bij etnisch toerisme draait het om de wens andere culturen te leren kennen, een mogelijkheid die door de grote diversiteit aan winkels en restaurants wordt geboden in de West-Kruiskade. Het immaterieel erfgoed wordt in de West-Kruiskade als het ware ingezet voor ontmoetingen en om mensen naar de winkels te trekken. Ondernemers zijn hierin cruciaal. Zo organiseert Arjan Chan, de uitbater van winkel Wah nam Hong, ook Chinees Nieuwjaar, en is Fred Fitzjames, eigenaar van Fred KulturuShop, een van de initiatiefnemers om het immaterieel erfgoed van de West-Kruiskade aan te melden bij het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland.¹⁷

In Leidsche Rijn is een soort mengvorm te zien tussen Malburgen en de Kruiskade. De Stichting RAUM heeft als doel het stadsleven van de toekomst vorm te geven en ziet hierbij een belangrijke rol in ontmoetingen: wijkbewoners moeten elkaar leren kennen. RAUM gelooft dat de stad pas van iedereen is, als iedereen hieraan mee mag werken. Niet alleen de dominante cultuuruitingen moeten een plek krijgen in de culturele stad, maar alle uitingen.¹⁸ Een manier om die ontmoetingen tot stand te brengen is door buurtborrels. Sinds eind 2019 worden hiervoor ook vieringen ingezet. Zo werd samen met een aantal hindoestanen een buurtborrel opgezet rond Divali en is het idee om dit ook te doen rond festiviteiten als Amazigh Nieuwjaar en Chinees Nieuwjaar. Belangrijk is dat er altijd wordt samengewerkt met leden van de etnische gemeenschap. Op die manier is RAUM de centrale partij met telkens wisselende partners. Een andere constante zijn de inwoners van Leidsche Rijn, het idee is dat zij zich altijd welkom voelen en betrokken blijven. Programmamaker Hanan de Sain van RAUM verwoordt de visie van het stadslab als volgt: 'Er zit rijkdom in ontmoeten en het delen van erfgoed en die mogelijkheid willen wij

14 <https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/page/2327/immaterieel-erfgoed-van-de-west-kruiskade>

15 Beijering, 'Het immaterieel erfgoed van de West-Kruiskade', Website Kenniscentrum.

16 A. van der Zeijden, R. Varela & W. Raaphorst, 'Etnisch toerisme als kans voor duurzame ontwikkeling van immaterieel erfgoed in superdiverse wijken: Een onderzoek naar de West-Kruiskade in Rotterdam en de Paul Krugerlaan in Den Haag', in druk, *Volkskunde*.

17 Beijering, 'Het immaterieel erfgoed van de West-Kruiskade', Website Kenniscentrum.

18 <https://raumrecht.nl/info/>

bij RAUM realiseren' (interview december 2019). Immaterieel erfgoed is voor RAUM dus vooral een middel om mensen met elkaar te verbinden.

Uitdagingen en hybridisering

De borging van het immaterieel erfgoed in de drie gebieden ligt in handen van diverse stakeholders. In Utrecht en Rotterdam zijn er vaak meerdere partijen betrokken, terwijl in Arnhem Ashna er min of meer alleen voor staat. Welke uitdagingen vinden de 'custodians' op hun weg en in hoeverre is er sprake van hybridiserende vormen van immaterieel erfgoed?

Allereerst, Ashna in Malburgen, een groep die vooral staat voor uitdagingen waar andere 'klassieke' erfgoedgemeenschappen ook voor staan: de aanwas van jongeren. Lien Bhansing, vrijwilliger van Ashna, geeft volgende verklaring: 'Onze kinderen zijn meer verwesterd en hebben daarom minder kennis over hun "eigen" erfgoed (interview voorjaar 2020). Tijdens een van de vrijdagavondbijeenkomsten waarin twee jongeren zijn uitgenodigd om te praten over het gebrek aan interesse onder jongeren in de hindoestaanse cultuur, verklaart een van hen: 'Mijn ouders hebben mij niet in de richting van de hindoestaanse cultuur geduwd. Ik vind het wel jammer dat ik nu geen Hindi spreek. Met name op feestjes waar veel ouderen zijn, is dat een gemis' (observatie bij paneldiscussie september 2019). Lien Bhansing legt uit dat de grotere festiviteiten belangrijk zijn en dan met name om die in een groter verband te vieren: 'Mijn kinderen waren nooit zo geïnteresseerd in Divali wanneer we het in de huiselijke sfeer vierden. Pas toen we het in het buurtcentrum met een grotere groep gingen vieren, voelden ze een bepaalde verbondenheid met anderen en hun erfgoed' (interview voorjaar 2020). Lien Bhansing legt verder uit dat omwille van de inclusiviteit Ashna in het verleden de term *multicultureel* heeft toegevoegd aan de naam van de werkgroep: 'We hebben de naam ook veranderd van hindoestaanse werkgroep naar multiculturele werkgroep. Dat zie je ook in het logo, een witte en zwarte hand. Een lotus. Het geeft de openheid aan, iedereen is welkom en je inbreng is ook welkom' (interview voorjaar 2020). Deze naamwijziging kan worden gezien als een 'borgingsactie' om meer mensen bij het erfgoed te betrekken. In Malburgen is nog amper sprake van participatie en invloeden van buitenaf. Ondanks de open en verwelkomende sfeer komen behalve hindoestanen bijna geen 'buitenstaanders' af op de avonden van Ashna. Nieuwe aanwas is vaak beperkt tot aangetrouwde autochtonen.

In Leidsche Rijn is dat anders. Doordat RAUM de buurtborrels samen met enkele leden van de etnische gemeenschap organiseert, ontstaan er automatisch hybride vormen van erfgoed. Het programma is een mix van elementen die door de erfgoedgemeenschap wordt ingebracht en een soort 'standaard' toevoegingen aan het programma door RAUM om de dag toegankelijker te maken voor een brede doelgroep. Denk aan een workshop voor kinderen, een diskjockey en het feit dat het evenement op een zondag wordt georganiseerd tussen 14.00 en 20.00 uur (interview Hanan de Sain, december 2019). De extra elementen hebben wel een thematische link met het originele feest. Zo was er bij de viering van Divali een workshop Bollywood

dansen en de mogelijkheid om een hennatattoo gezet te krijgen. Ook konden kinderen een aardewerken olielamp beschilderen waarvan later op de avond de lichtjes werden aangestoken, passend bij het lichtjesfeest dat Divali is.¹⁹ Het zijn niet altijd activiteiten die oorspronkelijk bij Divali horen, maar wel in overleg met de gemeenschap zijn toegevoegd en ook worden uitgevoerd of begeleid door hindoestanen. Door de betrokkenheid van RAUM ontstaat er een dubbele laag. Het culturele stadslab biedt etnische groepen de mogelijkheid om hun immaterieel erfgoed te beleven in de openbare ruimte. En het immaterieel erfgoed wordt ingezet als middel, het samenbrengen van mensen van verschillende komaf. Juist die tweede laag kan zorgen voor de hybride vormen van etnische feesten, zoals Divali.

Vergelijkbare processen zijn zichtbaar op de West-Kruiskade. Door betrokkenheid van diverse ondernemers, elk met een eigen achtergrond, worden etnische cultuuruitingen in een grotere en diverse groep beleefd. Het feit dat het immaterieel erfgoed van de West-Kruiskade als geheel is voorgedragen bij het Kenniscentrum is al een teken van hybridisering. Al is dat niet altijd evident; de grote meerderheid van de bezoekers van Keti Koti is van Surinaamse of Antilliaanse komaf. Er zijn ook een aantal uitdagingen, die de constructie op de West-Kruiskade met zich meebrengt. Zo is een afhankelijkheid van individuen groot, met name ondernemers die niet altijd de tijd hebben om zich in te zetten voor activiteiten buiten hun eigen toko en soms ook naar andere wijken trekken.²⁰ Een voorbeeld is Jinai Looi (Kookstudio Het Zesde Geluk). Zij verzorgde Chinese kookworkshops en was een van de drijvende krachten achter de samenwerking. Een andere uitdaging waar de West-kruiskade voor staat is dat de Alliantie West-Kruiskade is ontbonden. Juist deze Alliantie faciliteerde het overleg tussen de ondernemers en andere betrokkenen in de straat. De gemeente voelt zich medeverantwoordelijk voor het immaterieel erfgoed, maar het begint echter in de wijk zelf, vindt een van de geïnterviewde gemeenteambtenaren: 'De gemeente kan en wil alleen maar groepen ondersteunen, en waakt ervoor de dynamiek waarin het erfgoed van de West-Kruiskade ontstaat, te beïnvloeden. De vraag om iets te doen met immaterieel erfgoed moet vanuit de gemeenschappen zelf komen.'²¹ Dit proces is nu in volle gang. De taak van de Alliantie is ondertussen overgenomen door twee BIZ-zen (Bedrijveninvesteringszones²²). Het is daarom nog af te wachten welke gevolgen het wegvallen van de Alliantie heeft voor het immaterieel erfgoed op de West-Kruiskade. In opdracht van het Kenniscentrum verkende Beijering ook welke rol instellingen als musea en archieven kunnen spelen. Daaruit kwam onder meer naar voren dat het voor musea door de versnipperde samenstelling van de bevolking op de Kruiskade soms lastig

19 <https://raumutrecht.nl/event/raum-buurtborrel-x-diwali/>

20 Beijering, 'Het immaterieel erfgoed van de West-Kruiskade', Website Kenniscentrum.

21 Ibidem.

22 Met een BIZ betalen alle ondernemers en/of eigenaren mee aan de kosten van het verbeteren van een winkelgebied of bedrijventerrein. Voorwaarde is wel dat een ruime meerderheid van degenen die moeten betalen, ermee instemt. De gemeente faciliteert de BIZ-organisatie door de BIZ-bijdragen te innen en daarna over te dragen en controleert de gang van zaken. <https://bedrijveninvesteringszone.biz/waarom-een-biz/>

Afb. 2: Chautal uitvoering bij Multiculturele Werkgroep Ashna in Buurtcentrum de Hobbit. Fotografie Lila Ramkisoen.

is om samenwerking op te zetten. Er is geen duidelijke gemeenschap; een ontmoetingsruimte zou helpen.²³ Juist deze ontmoetingsplek is enkele jaren geleden ook verdwenen.

Dan nog even terug naar Malburgen. Ontstaan daar ook hybride vormen van immaterieel erfgoed? Door de beperkte betrokkenheid van andere etniciteiten is het korte antwoord ontkennend. Al is verandering altijd mogelijk. Bijvoorbeeld onder aanvoering van de volgende generatie, jongeren die opgroeien in een superdiverse samenleving. De pandit van Ashna ziet dit nu al: 'Hoe gaat de nieuwe generatie om met het erfgoed, vooral de generatie die hier is opgegroeid? Het is niet meer hetzelfde als vroeger, ze komen nu met het filter van de westerse samenleving in aanraking met het erfgoed; het is een mengeling geworden' (interview voorjaar 2020). Er zijn ook andere invloeden. Vooralsnog heeft Werkgroep Ashna het programma in eigen handen, maar enige aanpassingen zijn er wel. 'Holi wordt gevierd op een specifieke dag in maart. Maar omdat we het buurtcentrum altijd op vrijdagavond tot onze beschikking hebben, vieren we het al jaren op vrijdag', legt vrijwilliger Lien Bhansing uit. Er is ook een connectie te maken met RAUM. Interessant is namelijk dat culturele makelaars en sociaal werkers in Arnhem immaterieel erfgoed zien als een kans om mensen met verschillende achtergronden samen te brengen in het in hun woorden 'vrij gesegregeerde' Arnhem (expertmeeting november 2019). Een samenwerking van Ashna met deze culturele makelaars

23 Beijering, 'Het immaterieel erfgoed van de West-Kruiskade', Website Kenniscentrum.

en sociaal werkers kan bijdragen aan de borging. Een gevolg hiervan kan zijn dat diverse groepen betrokken raken bij het erfgoed en het beïnvloeden. Zo ontstaat er een meer fluïde erfgoedgemeenschap, zoals in Leidsche Rijn en op de West-Kruiskade. Als de keuze zich voordoet, is het uiteraard aan de leden van Ashna wat zij willen.

Slotoverwegingen

De diversiteit tussen de superdiverse wijken die onder de loep zijn genomen biedt de mogelijkheid om enkele reflectieve opmerkingen te maken over de mate waarin immaterieel erfgoed een hybride vorm krijgt en welke borgingsmechanismen spelen in een superdiverse omgeving. De drie casussen geven hier enig inzicht in en tonen dat er veel diversiteit is in de manier waarop in een superdiverse omgeving om wordt gegaan met cultuuruitingen. Van verschillende motivaties en ‘custodians’ tot verschillende verschijningsvormen van het erfgoed. Een belangrijk verschil tussen Leidsche Rijn en de West-Kruiskade enerzijds en Malburgen anderzijds is dat in de eerste twee het erfgoed meer in de publieke ruimte wordt beleefd en de organisatie (deels) in handen is van betaalde krachten of ondernemers die graag mensen naar de omgeving trekken. Primair doel van de vrijwilligers in Arnhem is om hun erfgoed te beleven en door te geven aan hun (klein)kinderen. Ook al is iedereen welkom in het buurtcentrum en staat Ashna open voor de hele wijk, in de praktijk wordt het immaterieel erfgoed vooral in de eigen gemeenschap beleefd. Een belangrijk effect van vieringen in de publieke ruimte en in de straat zichtbare eetculturen is dat de cultuuruitingen op de West-Kruiskade ook mede de identiteit van de wijk bepaalt, meer dan bijvoorbeeld in Malburgen.

Er zijn ook opvallende overeenkomsten. In alle drie de gebieden blijkt het belang van ontmoetingsplekken. Deze bieden de kans om samen activiteiten te ontplooiën, het immaterieel erfgoed zichtbaar te maken en te beleven ofwel de verbinding met anderen aan te gaan. RAUM verzorgt als het ware een ontmoetingsplek met als primair doel ontmoetingen faciliteren. Voor Ashna is het buurtcentrum cruciaal, als een plek waar de hindoestaanse gemeenschap samen kan komen. Ook bij de West-Kruiskade speelt (het gebrek aan) een ontmoetingsplek een cruciale rol. Verschillende ondernemers pleiten voor een plek waar ze samen kunnen komen om initiatieven te ontplooiën. Een dergelijke ruimte biedt ook de mogelijkheid om het erfgoed zichtbaarder te maken. Vieringen als Keti Koti en Chinees Nieuwjaar zijn maar één dag in het jaar. Een ontmoetingsplek in de straat of wijk kan dan bijvoorbeeld ook dienen als tentoonstellingsruimte om het immaterieel erfgoed een vaste plek te geven.

Op verschillende manieren speelt (het gebrek aan) continuïteit een rol in drie gebieden. Ashna kent meer de klassieke uitdagingen omtrent continuïteit, die van het betrekken van de volgende generatie Hindoestaanse jongeren die in een superdiverse omgeving opgroeien en zich mogelijk meer verbonden voelen met andere (westerse) cultuuruitingen. Een gevolg kan zijn dat het immaterieel erfgoed hierdoor ook wordt aangepast. In Rotterdam is de gemeente na jaren van grote betrokkenheid minder betrokken bij de West-Kruiskade. Veel hangt nu af van de ondernemers in de staat. Wanneer

een zeer betrokken ondernemer vertrekt, kan dit grote invloed hebben op de toekomstbestendigheid van het immaterieel erfgoed. Ook bij RAUM speelt de gemeente als financier een grote rol. Bovendien is RAUM een organisatie die niet direct het immaterieel erfgoed en de borging ervan als doel heeft, maar meer als middel gebruikt om ontmoetingen tussen wijkbewoners te stimuleren. Etnische festiviteiten zijn hiervoor geschikt, stelt de organisatie, maar wat als andere middelen succesvoller zijn? Wellicht neemt betrokkenheid bij immaterieel erfgoed dan af.

De groeiende diversiteit (in de diversiteit) in grote steden, die Vertovec superdiversiteit noemt, is interessant genoeg ook te zien in de verschillende 'custodians', die zich opwerpen als hoeders van immaterieel erfgoed: ondernemers, vrijwilligers zoals bij veel 'klassieke' erfgoedgemeenschappen, culturele organisaties en vaak ook de gemeente als subsidieverstrekker of faciliterende partij. Elk met eigen uitdagingen, maar ook gemene delers: de afhankelijkheid van een kleine groep mensen, de verbinding die wordt gezocht door het immaterieel erfgoed en de ontmoetingsplaatsen die daarvoor nodig zijn. Zoals ook hoort bij levend erfgoed, zijn de processen in de drie gebieden in volle gang en de uitkomsten nog ongewis. Neemt de volgende generatie het over bij Ashna of komt er een grotere betrokkenheid uit de wijk waardoor er meer hybride vormen van immaterieel erfgoed ontstaan? Gaan de ondernemers op de West-Kruiskade samen optrekken met musea in Rotterdam of is de gemeente toch nodig? Nemen de wijkbewoners van Leidsche Rijn het over als er geen culturele organisatie faciliterend optreedt? Verschillende vragen waar nu nog geen antwoord op te geven is. Het Kenniscentrum blijft de ontwikkelingen rond immaterieel erfgoed in een superdiverse context daarom nauwgezet volgen.

PERSONALIA

Paul Catteeuw (1956) studeerde Germaanse filologie aan de Leuvense universiteit. Hij stond mee aan de wieg van FARO (voorheen VCV), Leuvense Vereniging voor Volkskunde, LECA en Histories (voorheen Volkskunde Vlaanderen en FVV). Hij is penningmeester bij Faro. Hij is voorzitter van de Koninklijke Kring voor Heemkunde Kontich en leidde de Gemeentelijke Erfgoedraad Kontich. Hij was tot 2014 lector aan de Karel de Grote Hogeschool (Antwerpen), waar hij Duits en Duits vertalen doceerde. Hij leidde er ook het Centrum voor Talen en deed sinds 2004 onderzoek naar de verwerving van interculturele competenties in een multiculturele omgeving en doceerde er Interculturele Communicatie. Als gedetacheerde werkte hij een tijdje voor de CANON Cultuurcel bij het Ministerie van Onderwijs en Vorming. Hij publiceerde over al deze onderwerpen. Hij bereidt een publicatie voor over de invloed van de christianisering op de begrafenisrituelen van de Toraja, een bevolkingsgroep op het Indonesische eiland Sulawesi. Sinds 2012 is hij redactiesecretaris van *Volkskunde*.
paul.catteeuw@telenet.be

Hans Geybels (1971) studeerde moderne geschiedenis en godgeleerdheid aan de KU Leuven en de Universiteit van Oxford. Hij promoveerde met een dissertatie over de geschiedenis van de religieuze ervaring (2004). Vervolgens werd hij

woordvoerder van kardinaal Godfried Danneels (tot 2009). Hij is deeltijds verbonden aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de KU Leuven. Zijn academische interesses zijn de relaties tussen de Kerk en de media, middeleeuwse theologie en religieuze volkscultuur. Hij publiceert nationaal en internationaal over die thema's.

hans.geybels@theo.kuleuven.be

Gilbert Huybens (1949) voltooide zijn hogere muziekstudies aan het Koninklijk Muziekconservatorium te Brussel. Tot 2015 was hij leraar aan het Stedelijk Muziekconservatorium te Leuven. Hij is medewerker aan en uitgever van facsimile's, lp's en auteur van talrijke studies over klokken, beiaarden, orgels, oude en nieuwe muziek, oude liederen en liedhandschriften, het muziekverleden en de geschiedenis van Leuven. Zijn *Bibliografie van het Zuid-Nederlandse liedboek in de volkstaal (1508-1800)*, bekroond met de Prijs van de Olbrechtsstichting (Antwerpen, 1980) en de Grote prijs voor Letterkunde van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (Gent, 1996), werd in 2004 in Leuven uitgegeven.

gilbert.huybens@telenet.be

Marc Jacobs (1963) is professor kritische erfgoedstudies, voorzitter van de opleidingen Erfgoedstudies

en Conservatie-Restauratie en lid van onderzoeksgroep ARCHES aan de Faculteit Ontwerpwetenschappen van de Universiteit Antwerpen. Daarnaast is hij ook houder van de UNESCO-leerstoel voor kritische erfgoedstudies en het borgen van immaterieel cultureel erfgoed aan de Vrije Universiteit Brussel.
marc.jacobs@uantwerpen.be

Paul Peeters (1935) studeerde rechten (1954-1959) aan de K.U. Leuven en volgde cursussen management bij Vlerick te Gent (1971) en bij CEDEP te Fontainebleau (1982-1984). Zijn ganse loopbaan bracht hij door in de energiewereld te Brugge en in Antwerpen bij EBES en de Antwerpse Gasmaatschappij. Hij ging met pensioen in 1994 bij Electrabel in Brussel als lid van de directie-generaal distributie verantwoordelijk voor human resource. Sinds 1975 is hij verantwoordelijke uitgever van het tijdschrift *Volkskunde* en voorzitter van het Centrum voor Studie en Documentatie. Sinds 1995 beheert hij het archief K.C. Peeters. Van 2001 tot 2008 was hij algemeen secretaris van de Orde van den Prince. Hij is auteur van *De Werelden van K.C. Peeters 1903-1975*, biografie in twee delen.
paul.l.peeters@skynet.be

Ana Pereira Roders (1979) is professor in erfgoed en waarden (Heritage and Values) in het departement Architectural Engineering + Technology van de Faculteit Bouwkunde in de Technische Universiteit Delft. Momenteel werkt ze vooral over verschillende soorten waarden die verbonden worden met

erfgoed en welke invloed dit heeft op de duurzaamheid van steden.
a.r.pereira-rodgers@tudelft.nl

Ilaria Rosetti (1990) is een onderzoekster verbonden aan de erfgoedonderzoeksgroep ARCHES, van de Faculteit Ontwerpwetenschappen van de Universiteit Antwerpen. Zij bereidt een proefschrift voor over erfgoed, participatie en duurzame ontwikkeling. Zij is onder andere actief in ICOMOS. Ze propageert de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen, cocreatie en participatie. Ze ijvert voor de implementatie van de HUL UNESCO Aanbeveling uit 2011 (over historische stedelijke landschappen).
ilaria.rosetti@uantwerpen.be

Mark Schep (1985) is wetenschappelijk medewerker bij Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland in Arnhem. In 2019 promoveerde hij aan de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift *Guidance for guiding. Professionalization of guides in museums of art and history*. Onlangs was hij één van de auteurs van het LKCA-rapport *Interactie en Inclusie. Trendrapport museum- en erfgoededucatie 2019 (Utrecht 2020)*.
m.schep@immaterieelerfgoed.nl

Susanne Verburg (1994) studeerde cultuurgeschiedenis aan Universiteit Utrecht. Ze is wetenschappelijk medewerker bij Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland en actief in de stuurgroep van Erfgoed Jong.
s.verburg@immaterieelerfgoed.nl

Wetenschappelijk artikel

- Ilaria Rosetti, Marc Jacobs & Ana Pereira Roders**, Erfgoed en duurzaamheid 105
– Een literatuuronderzoek en reflectie over de rol van participatieve
erfgoedpraktijken in duurzame ontwikkeling

Essays

- Mark Schep**, Immaterieel erfgoed in een superdiverse omgeving: 123
ondernemers, vrijwilligers en culturele organisaties als ‘custodians’
Susanne Verburg, Jongerenculturen en immaterieel erfgoed: 135
leren van beleving en borging

Sporen

- Paul Peeters**, Centrum voor Studie en Documentatie vzw – Oorsprong 145
en evolutie van de uitgever van *Volkskunde*
Hans Geybels, Volksdevotie in tijden van corona 163
Gilbert Huybens, 18. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Hss. 19997 & II 2801 Mus. 171
Paul Catteeuw, Er was eens ... De Gebroeders Grimm en hun sprookjes –
Tentoonstelling in Alden Biesen, 1-7 tot 30-8-2020 191

Besprekingen

- * Karin Bauer & Jennifer Ruth Hosek (red.), *Cultural Topographies of the New Berlin* 194
(Paul Catteeuw)
* Lieve Blancquaert, *Circle of Life* (Paul Catteeuw) 196
* Johan Boussauw, *Raven en Kraaien – Eksters en Gaaien. Een natuurhistorie* 197
(Paul Catteeuw)
* David Lipset & Eric K. Silverman (red.), *Mortuary Dialogues* (Paul Catteeuw) 199
* Jasper Truyens, *Antwerpen 1920 – Verhalen van de VIIe Olympiade* (Paul Catteeuw) 201
* Stephan Vanfleteren, *Present* (Paul Catteeuw) 203
* Sebastian Bischoff, Christoph Jahr, Tatjana Mrowka, Jens Thiel (red.),
“Belgium is a beautiful city”? (Marc Jacobs) 205
* Alice Hoppe-Harnoncourt, Elke Oberthaler, Sabine Pénot, Manfred Sellink,
Ron Spronk (red.), *Bruegel. The Hand of the Master* (Marc Jacobs) 208
* Tilman Kasten & Elisabeth Fendl (eds.), *Heimatzeitschriften* (Marc Jacobs) 210
* Ceri Houlbrook, *The Magic of Coin-Trees from Religion to Recreation* (Carlo Jengember) 212
* Myriam Everard & Ulla Jansz, *Sekse – Een begripsgeschiedenis* 216
(Maarten H.D. Larmuseau)
* Nanda Geuzebroek, *Vondelingen – Het Aalmoezeniersweeshuis van Amsterdam* 219
(Maarten H.D. Larmuseau)
* Jaak Slangen, *Tussen gemeynte en landschapspark* (Maarten H.D. Larmuseau) 223
* Tom Willaert, Dirk Speelman, Fred Truyen, *Digitale geletterdheid – Dataverwerking* 225
in de geesteswetenschappen (Maarten H.D. Larmuseau)
* Peter Verlinden, *Zwarte trots, witte schaamte? Over kolonialisme en racisme* 228
(Rik Pinxten)
* Hermynia zur Mühlen, *The Castle of Truth and other Revolutionay Tales* 231
(Marcel Van den Berg)
* Ulrich Kockel e.a. (red.), *Heritage and Festivals in Europe* (Albert van der Zeijden) 235

Summary 238

Personalia 239